

ШУМЕРСЬКО-АЛТАЙСЬКІ ТА ТЮРКО-МОНГОЛЬСЬКО-ТУНГУСЬКІ МОВНІ ПАРАЛЕЛІ

(Глотохронологічний аспект дослідження лексики
та фонетичних відповідностей)

Як зазначав видатний історик стародавнього Близького Сходу та його мов І.М. Дьяконов, мабуть, немає такої мовної сім'ї на земній кулі, з якою не намагалися б генетично пов'язати шумерську мову. Серед мов, з якими зіставляли шумерську в пошуках генетичних зв'язків, були тюрко-монгольські, угро-фінські, суданські, кавказькі, тибето-бірманські, китайська, афразійські, індоєвропейські, банту, дравідські, мон-кхмерські, малайсько-полінезійські, етрусські тощо [Дьяконов 1967, 83; Christian 1932, 3–4]. І.М. Дьяконов, висловлюючи власну точку зору щодо питання генеалогічних зіставлень шумерської мови з іншими мовами світу, виділяє лише деякі риси структурної близькості, зокрема щодо наявності ергативної конструкції, поділу імен на класи живих та неживих предметів, поліперсонального дієвідмінювання, іменних словокомплексів інкорпоративного характеру тощо. Проте, на думку вченого, ще не вдалося виявити матеріальної близькості між шумерською та мовами, з якою вона порівнювалася останньої чверті XIX століття – до 60-х рр. XX ст. [Дьяконов 1967, 83–84]. Звертаючи увагу на ряд схожих за звучанням слів у шумерській та урало-алтайських мовах, які виявив Ф. Хоммель у 80-ті рр. позаминулого століття [Hommel 1884, 1–65; Hommel 1904, 20–25, 232], І.М. Дьяконов зазначив, що частина його зіставлень базувалася на помилковому прочитанні клинопису або тлущаєнні шумерських слів, а інша частина – на зовнішній схожості звучань, що не утворювали систему. До того ж Ф. Хоммель порівнював факти окремих урало-алтайських мов, не намагаючись виявити загальні праформи. Однак І.М. Дьяконов не заперечував можливості міграції деяких культурних термінів із шумерської до тюрко-монгольських мов чи навпаки [Дьяконов 1967, 84].

Схожі за звучанням культурні терміни, а також займенники та спільні елементи у словотворенні у шумерській та тюркських мовах виявив казахський літератор та лінгвіст О. Сулейменов. Він у своїй праці “Аз и Я”, систематизувавши приклади близьких за звучанням та семантикою шумерських та тюркських слів, розподілив їх за основними класами: “Людина”, “Природа”, “Бог”. До цих класів вчений навів як мінімум близько шістдесяті прикладів співзвучності загальноживаної шумерської та тюркської лексики, що містить терміни спорідненості, видів людської діяльності, явищ природи, а також навів переконливі приклади можливих запозичень у шумерську мову з прототюркських, у яких пізніше відпали кінцеві голосні [Сулейменов 1990, 544–544, 552–553]. Проте й О. Сулейменов вважає, що шумерська та тюркські мови мають лише культурну, а не генетичну спорідненість. На його погляд, тюркські мови “перебували у стані найдавнішої культурної спорідненості з шумерською, давньою – з монгольською і пізньої культурної спорідненості – з арабською” мовою [Сулейменов 1990, 541].

Незважаючи на те що тюркські, монгольські, тунгусо-маньчжурські, ізольовані корейську та японську мови прийнято відносити до алтайської сім'ї, а в 30-ті роки XIX сторіччя алтайські та уральські мови також відносили до однієї мовної сім'ї [Кормушин 1990, 28; Сыдыков 1983, 3], все ж із ряду причин нерідко дослідники вважають спорідненість між мовними групами алтайської сім'ї гіпотетичною [Кормушин 1990, 28].

Алтайська гіпотеза, яку у різні часи і з різних позицій розробляли такі дослідники, як Г. Рамстедт, М.М. Поппе, Є.Д. Поліванов, В.Л. Котвич, М. Рясянен та ін., виникла завдяки наявності у зазначених мовах спільної лексики, а також ряду фонетичних відповідностей, матеріальної схожості ряду відмінкових суфіксів, часів та способів дієслів. Проте згодом, при фронтальному дослідженні матеріалу, виявилось, що процент відповідностей між словами, що належать до таких лексичних груп, як числівники, наз-

ви частин тіла, пір року, частин доби, небесних світил, явищ природи тощо, настільки незначний, що, згідно з лексико-статистичною теорією, існування алтайської прамови зсувалося за прийнятні хронологічні межі [Кормушин 1990, 28; Сыдыков 1983, 70].

Це ж саме можна сказати й про числівники. Лише незначну кількість співзвучностей серед назви чисел можна знайти в тюркських, монгольських та тунгусо-маньчжурських мовах: киргиз. *мин*, д.-тунг. *бин//мин*, монг. *минган* ‘тисяча’, киргиз. *тумэн*, монгол., д.-тунг. *тумэн* ‘десять тисяч’ [Сыдыков 1983, 73]. За словами Г.І. Рамстедта, монгольські та давньотунгуські лексеми занадто схожі з тюркськими, щоб вважати їх загальноалтайським прамовним надбанням [Рамстедт 1957, 67]. Автор цієї статті все ж вважає можливою спорідненість між бурят., монгол. *хоёр*, д.-монгол. (ал-Замахшарі) *qoyar* ‘два’ [Поппе 1938, 65] та тунг.-маньч. *ЖУР*, ‘два’ [Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков 1975, I, 276].

Довгий час тривала дискусія про те, чи є значна частина співзвучної лексики у тюркських та монгольських, а також тунгусо-маньчжурських мовах спільною за походженням, чи вона є результатом запозичень. Тюрколог А.М. Щербак констатував, що взаємодія між тюркськими та монгольськими мовами, запозичення багатьох слів та форм є результатом побутової та культурної спільноти, спільного способу життя [Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков 1977, 9–14]. Монголіст Б.Я. Владимирцов у 20-ті рр. минулого століття писав: “...Досі все ж не можна сказати, що питання про алтайську сім’ю мов було певним чином вирішено, навпаки, можна сказати, що “алтайська група” існує проблематично” [Владимирцов 1924, 45–46]. Проте пізніше, після ретельного дослідження монгольських мов, Б.Я. Владимирцов прийшов до висновку, що “монгольські мови, як це показує ряд відповідностей, перебувають у найближчій спорідненості з мовами тюркськими” і “що мови монгольська та тюркська являють собою дві різні форми розвитку однієї спільної мови, яка, у свою чергу, походить від алтайської мови” [Сыдыков 1983, 5].

Виникають також складнощі у з’ясуванні, чи є спільні генетично слова, подібні за звучанням у тюркських та монгольських мовах, носії яких у 2-й половині I – 1-й половині II тис. н.е. постійно мали найтісніші етнокультурні контакти, перебуваючи під владою кочових імперій Центральної та Середньої Азії, що швидко розширювалися і незабаром розпадалися [Грум-Гржимайло 1926, 34], чи вони є результатом запозичень. Як зазначав Г. Санжеев, “племена та народності, носії алтайських мов, особливо ті з них, які жили у Центральній Азії, перебуваючи у постійному спілкуванні одне з одним, дуже легко переходили від однієї мови до іншої. Історія знає чимало випадків такої тісної та активної взаємодії народів – тюркських з монгольськими, монгольських з тунгусо-маньчжурськими. Такі умови розвитку алтайських мов істотним чином відобразилися на характері їхньої лексики, граматичної структури та фонетики. Надзвичайно важко визначити, що в алтайських мовах є їхнім спільним надбанням, а що – результатом більш пізнього зіткнення мов одна з одною, тобто запозиченнями” [Санжеев 1953, 17].

Все ж тюркологи та монголісти протягом наступних десятиріч проводили небезуспішні дослідження з метою диференціації запозичень від спільного мовного надбання тюркських та монгольських мов, де частина слів представлена в однаковому фонетичному оформленні [Сыдыков 1983, 85]. Зокрема, киргизький дослідник С. Сидиков проводив аналіз фонетичних відповідностей тюркських та монгольських слів, чергування звуків у близьких за звучанням словах мов обох груп, а також висловлював версії щодо можливості запозичення деяких тюркських слів, відомих дослідникам з давньотюркських писемних джерел, у монгольські мови, та щодо деяких слів, що можуть бути спільним тюрко-монгольським надбанням і протягом тисячоліть набули певних фонетичних відмінностей [Сыдыков 1983, 36–38, 79, 90–120].

З метою з’ясування питання можливої генетичної або набутої протягом тривалих етнокультурних контактів спорідненості між шумерською мовою та мовами, що належать до великих груп алтайської сім’ї (тюркських, монгольських та тунгусо-маньчжурських), автор цієї статті звернувся до методики лексикостатистичного порівняльного дослідження мов, розробленої М. Сводешем. У 1945–1952 рр. він опрацював принципи методу

глотохронології (від грец. $\gamma\lambda\omega\sigma\sigma\alpha$ 'мова' + $\chi\rho\acute{o}\nu\omicron\varsigma$ 'час' + $\lambda\acute{o}\gamma\omicron\varsigma$ 'слово, вчення'), тобто дисципліни порівняльно-історичного мовознавства, що виявляє швидкість перебігу мовних змін і на цій підставі визначає час розходження споріднених мов та ступінь близькості між ними. Глотохронологія використовує техніку виміру точних наук і має чимало спільного із способом датування археологічних знахідок за вмістом у них радіоактивних ізотопів вуглецю [Жик 2010, 12–13]. Лексикостатична глотохронологія встановлює час роз'єднання споріднених мов на основі спостережень про рівномірну швидкість змін найбільш сталої частини словника, вживаної у звичайних, тобто найістотніших, ситуаціях спілкування. Суть цих спостережень полягає у кількості несхожих слів у споріднених мовах, що порівнюються, серед 100 найстійкіших елементів найбільш вживаної лексики, і при наявності близько 14 несхожих слів робиться висновок про те, що роз'єднання мов, що порівнюються, відбулося 1000 років тому. М. Сводеш вивів ще одну формулу, згідно з якою за кожні 100 років між двома стослівними списками мов-нащадків реальних чи гіпотетичних прамов залишається спільним 0,74 обсягу списку, тобто 74 слова, або 26 % слів заміщується іншими словами [Жик 2010, 14]. Лексика, що порівнюється, включає такі поняття:

- деякі займенники (я, ми, ти, ви, хто, що, все, той);
- елементарні дієслова (бачити, приходити, пити, їсти, горіти, давати, знати);
- позначення ознак (великий, новий, холодний, теплий, сухий);
- назви явищ довкілля (хмара, дощ, гора, ніч, дорога, пісок, вода, вогонь, дим, камінь, зірка, сонце);
- назви тварин і рослин (собака, риба, воша, дерево, листок);
- назви частин тіла (ступня, живіт, рука, голова, око, вухо);
- назви людей (чоловік, жінка) [Тищенко 2007, 283–288].

На думку автора цієї статті, саме друга формула більш реалістично відображає процес розділу спільнот та утворення окремих мов у часовому просторі. Зокрема, порівнявши кількість спільних та відмінних лексем зазначеного переліку в українській та російській мовах, автор цієї статті виявив лише 14% слів із цього переліку, що відрізняються у цих мовах, а це означає, що період, коли відособилися одна від одної відповідні давньоруські говірки і почали формуватися сучасні українська та російська мови, віддалений від нашого часу приблизно 650–700 роками. Крім того, порівнявши лексичні форми, що мають значення 100 слів переліку М. Сводеша, в українській та перській мовах, за графіком М. Сводеша (таблиця №1, де подано розрахунок М. Сводешем часової відстані від часу розходження двох мов за відсотком збереженої спільної лексики за двома константами: K_1 – за кожні 1000 років у стослівному дослідному списку 14% заміщуються іншими словами; K_2 – за кожні 1000 років у стослівному дослідному списку 26% заміщуються іншими словами), автор виявив 17% спільнокореневої лексики у цих мовах, і, таким чином, можна вважати, що роз'єднання прадавньої мовної спільноти, до якої належали протоіндоіранці та протослов'яни, чи протобалтослов'яни, відбулося приблизно 5700–5800 років тому, тобто близько 3800–3700 рр. до н.е. Такий висновок принаймні не суперечить гіпотезам ряду дослідників у галузях порівняльно-історичного мовознавства та археології про розпад індоевропейської спільноти не пізніше кінця IV тис. до н.е. та заселення протоіндоевропейцями, у тому числі й протослов'янами, Європейського континенту після рубежу IV та III тис. до н.е. [Гамкрелідзе, Иванов 1984, 917, 951].

Таблиця 1.

Розрахунок часової відстані від часу розходження двох мов за відсотком збереження спільної лексики у двох 100-слівних списках М. Сводеша за двома константами (K_1 та K_2)

$K_1=86\%$	$K_2=74\%$	Кількість століть
86	74	10
74	55	20

55	40	30
40	30	40
30	22	50
22	16	60
16	12	70
12	9	80
9	7	90
7	5	100

Таблиця 2.
Зіставлення стослівних списків лексики шумерської та алтайських мов

№ п/п	Українська	Шумерська	Тюркські	Монгольські	Тунгусо-маньчжурські
1.	багато	<i>eš</i> 'багато' [Halloran]	д.-тюрк. KÖP [Древнетюркский словарь 1976, 317]; д.-тюрк. ERÜS [Древне тюркский... 1976, 183]	бурят. <i>олон</i> , <i>ехэ</i> , монгол. <i>их</i> , <i>олон</i>	тунг.-маньч. БАРАН 'багато' [Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков 1975, I, 73]; тунг.-маньч. ГЭРЭН 'багато', 'люди', 'суспільство' [Сравнительный словарь... 1975, I, 182]; тунг.-маньч. ЛЕС 'багато, дуже, достатньо' [Сравнительный словарь... 1975, I, 496]
2.	бачити	<i>igi...uru</i> 'бути пильним, чатувати, стояти на варті' (від <i>igi</i> <око> + <i>uru</i> <дивитися, стерегти>) [Halloran]	д.-тюрк. KÖR [Древнетюркский словарь 1976, 317]; тур. <i>görmek</i>	бурят. <i>хараха</i> , <i>узэхэ</i> , монгол. <i>үзэх</i> , <i>харах</i> ; д.-монгол. (ал-Замахшарі) <i>йѣбе</i> 'дивився' [Поппе 1938, 81]	тунг.-маньч. ГӨВКӨ [Сравнительный словарь... 1975, 157]

3.	білий	<i>bar</i> [Дьяконов 1967, 59]; <i>babbar</i> ; <i>k(g)ada</i> , <i>k(g)ad</i> ; <i>kug</i> , <i>kù</i> 'білий', 'срібний, срібло' [Halloran]	прототюрк. * <i>aq</i> [Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков 2001, 679, 792]; прототюрк. * <i>ürüŋ</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 601, 814]	бурят. <i>сагаан</i> ; монгол. <i>цагаан</i> ; д.-монгол. <i>ᠰаγайн</i> (Ібн-Муханна) [Поппе 1938, 434]	тунг.-маньч. БАГДА [Сравнительный словарь... 1975, 62]; тунг.-маньч. ГИЛТАЛИ [Сравнительный словарь... 1975, 151]
4.	вбивати	<i>ug^{5,7,8}</i> ; <i>üs</i> < вбивати > [Halloran]	д.-тюрк. ÖLDÜR- [Древнетюркский... 1976, 383]	бурят. <i>алаха</i> , <i>аласагааха</i> ; монгол. <i>ийгй хийх</i> ; д.-монгол. <i>alaba</i> 'вбив' (Ібн-Муханна) [Поппе 1938, 432]	тунг.-маньч. БА- [Сравнительный словарь... 1975, I, 127]; тунг.-маньч. МАГИ 'вбивати (багато, набивати)' [Сравнительный словарь... 1975, I, 520]
5.	великий	<i>gal</i> 'великий' [Дьяконов 1967, 53]; <i>tip</i> 'великий', 'високий' [Дьяконов 1967, 52]	прототюрк. * <i>uluŋ</i> 'великий' [Сравнительно-историческая... 2001, 684, 813]; д.-тюрк. QALADUR 'збільшуватися' [Древнетюркский... 1976, 411]	бурят. <i>ехэ</i> ; <i>томо</i> , <i>мандагар</i> ; монгол. <i>нүдэнд дулаахан</i> ; <i>ергсн</i>	тунг.-маньч. АЛАН 'великий' [Сравнительный словарь... 1975, 21]; тунг.-маньч. БОЛДО 'великий' [Сравнительный словарь... 1975, 92]; тунг.-маньч. ДАИ 'великий' [Сравнительный словарь... 1975, 190]; тунг.-маньч. КАДАРА 'великий, величезний' [Сравнительный словарь... 1975, I, 360]; тунг.-маньч. КАЛИ 'великий', 'товстий', 'широкий' [Сравнительный словарь... 1975, I, 366]
6.	вогось	**UD [Сулейменов 1990, 547]	заг.-тюрк. UT (UD, OT, OD) [Сулейменов 1990, 547]	бурят. <i>гал</i> ; монгол. <i>гал</i> , <i>галдах</i> , <i>галлах</i> , <i>огцуулах</i> ; д.-монгол. (ал-Замахшарі) <i>yal</i> [Поппе 1938, 72]	тунг.-маньч. Н'ИЦЛЭ [Сравнительный словарь... 1975, I, 639]

7.	вода	<i>a, e</i> 'вода' [Halloran]; <i>sug</i> 'болото' [Halloran]	д.-тюрк. SUV 'вода', 'волога' [Древнетюркский словарь 1976, 561]; SUB [Древнетюркский... 1976, 512]	бурят. <i>уһа(н)</i> ; монгол. <i>ус, услах</i> ; д.-монгол. (ал-Замахшарі) <i>usun</i> [Поппе 1938, 63]	тунг.-маньч. МУ 'вода' [Сравнительный словарь... 1976, I, 548]; тунг.-маньч. ОНДИ 'вода' [Сравнительный словарь... 1975, II, 18]; тунг.-маньч. САКО/У 'вода, (що застоюлася та має колір іржі)' [Сравнительный словарь... 1975, II, 56]
8.	волосся	<i>siki, sig</i> (також має значення "шерсть") [Halloran]	д.-тюрк. SAÇ 'волосся' [Древнетюркский... 1976, 479]; д.-тюрк. SAQAL 'борода' [Древнетюркский... 1976, 486]; TÜG 'волосся' [Древнетюркский... 1976, 595].	бурят. <i>уһэн</i> ; монгол. <i>ус, хялгас</i> 'волосся, волосинка'; д.-монгол. (Ібн-Муханна) <i>hūsün</i> 'волосся' [Поппе 1938, 438]	тунг.-маньч. КӨЖЭЛРЭ 'волосяний покрив (під шиєю оленя)' [Сравнительный словарь... 1975, 420]
9.	воша	<i>uk(g)</i> ⁽³⁾ 'воша, воші', 'гнида'; 'блоха', 'міль', 'метелик', 'комаха', 'паразит', 'глист'; <i>imün</i> 'блоха', 'воша' [Halloran]	прототюрк. * <i>byjt</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 182, 794]	монгол. <i>баян чинээлэг</i> 'вошивий'	тунг.-маньч. КУМКЭ 'воша' [Сравнительный словарь... 1975, I, 430]; НЭЛКЭ 'воша', 'люди', 'суспільство' [Сравнительный словарь... 1975, I, 616]
10.	все	<i>šár, sár</i> 'повнота', 'сумарність', 'все', 'весь (вся)', 'світ', 'горизонт', 'кулька', 'лічильна фішка'; число 3600 = 60; <i>imün</i> ^(2,3) 'сім'; 'повнота', 'сумарність'; 'безліч'; 'все', 'весь (вся)' (<i>ia/i</i> 'п'ять', + 'два') [Halloran]	д.-тюрк. QOP 'весь' [Древнетюркский... 1976, 456]	бурят. <i>хуу, булта, баран</i> ; монгол. <i>бігд</i> 'все'; д.-монгол. (ал-Замахшарі) <i>bar</i> 'всі' [Поппе 1938, 77]	тунг.-маньч. БУКУЛИ 'весь' [Сравнительный словарь... 1975, 105]; тунг.-маньч. БЭКЬЧ 'весь' [Сравнительный словарь... 1975, 123]; тунг.-маньч. ГАМ 'все' [Сравнительный словарь... 1975, 138]
11.	вухо	GESHTUK 'вухо' [Сулейменов 1990, 544]	прототюрк. * <i>kul-ga-k, *kulyak</i> 'вухо' [Сравнительно-историческая... 2001, 204, 804]	бурят. <i>иэхэ(н)</i> ; монгол. <i>чих</i> , д.-монгол. <i>čikin</i> (Ібн-Муханна) [Поппе 1938, 434]	тунг.-маньч. ДЭЛБИ 'вухо' [Сравнительный словарь... 1975, I, 232]; тунг.-маньч. ДЭРДЭХУН 'вухо', 'вушко у взуття', 'кочет у човна' [Сравнительный словарь... 1975, I, 237]
12.	голова	<i>sağ</i> [Дьяконов 1967, 36]	прототюрк. * <i>baš</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 673, 794]	бурят. <i>толгой, тархи</i> ; монгол. <i>толгой</i> ; д.-монгол. (ал-Замахшарі) <i>hekindēn</i> 'на власній голові' [Поппе 1938, 76]	тунг.-маньч. ДИЛ [Сравнительный словарь... 1975, 205]; тунг.-маньч. ТАКШАКА 'голова' [Сравнительный словарь... 1975, II, 43]

13.	гора	<i>kur</i> [Дьяконов 1967, 56]	заг.-тюрк. KYR 'гірський хребет'; 'гірське плато' [Сулейменов 1990, 546]; прототюрк. * <i>ta:</i> 'гора' [Сравнительно-историческая... 2001, 94, 811]	бурят. <i>хада</i> , <i>уула</i> ; д.-монгол. <i>a'ula</i> 'гора' (Ібн-Муханна) [Поппе 1938, 433]; д.-монгол. (ал-Замахшарі) <i>horai</i> 'вершина' [Поппе 1938, 41]	тунг.-маньч. БІРАХАН 'гора' [Сравнительный словарь... 1975, 84]; тунг.-маньч. БУУЪНДЪ 'гора' [Сравнительный словарь... 1975, 102]; тунг.-маньч. КАДАР 'скеля, гора' [Сравнительный словарь... 1975, I, 360]; УРЭ 'гора' [Сравнительный словарь... 1975, II, 289]
14.	горіти, займатися	<i>tab, pil</i> [Halloran 1999]	прототюрк. * <i>tam</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 363]; прототюрк. * <i>jan</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 362, 800]	бурят. <i>носохо</i> , <i>шатаха</i> , <i>дурэхэ</i> ; монгол. <i>носох</i> ; д.-монгол. (ал-Замахшарі) <i>sita-</i> 'горіти, зайнятися' [Поппе 1938, 52]	тунг.-маньч. БУТУ 'горіти' [Сравнительный словарь... 1975, 116]; тунг.-маньч. ЗЭГДЭ 'горіти', 'опікатися' [Сравнительный словарь... 1975, I, 281]
15.	груди	<i>gaba, gab</i> [Дьяконов 1967, 50–51]	прототюрк. * <i>gö:küz</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 272, 799]; прототюрк. * <i>tös, tö:s</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 271, 812]; заг.-тюрк. БАГЫР 'груди', 'серце'	бурят. <i>убсууун</i> , <i>сээжэ</i> ; <i>хүхэ(н)</i> 'жіночий бюст'; д.-монгол. (Замшахрі) <i>čēji</i> 'груди' [Поппе 1938, 17]; д.-монгол. (Ібн-Муханна) <i>ebčün</i> 'груди' [Поппе 1938, 436]	тунг.-маньч. АЛАЗАН [Сравнительный словарь... 1975, 29]; тунг.-маньч. КЭНТІРЭ 'груди, грудна клітка, хребет, крижі' [Сравнительный словарь... 1975, I, 451]; тунг.-маньч. ХОСОПТУ(Н-) 'груди, грудна клітка' [Сравнительный словарь... 1975, I, 472]; тунг.-маньч. НИКЭН 'груди, грудна клітка' [Сравнительный словарь... 1975, II, 20]
16.	давати	<i>ba; ru; sum</i> [Halloran 1999]	прототюрк. * <i>be:r</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 700, 794]	бурят. <i>үгэхэ</i> ; монгол. <i>сгсх</i> 'давати'; д.-монгол. (ал-Замахшарі) <i>бнлй</i> > <i>бхб</i> 'дати' [Поппе 1938, 50]	тунг.-маньч. БҮ- [Сравнительный словарь... 1975, 99]
17.	два	<i>mina, min</i> _{15,6} 'два', 'другий'. На думку Дж. А. Хеллорана, цей числівник походить від шумер. <i>mi</i> 'жінка', + <i>na</i> 'чітко визначені речі', у цьому разі – наявність двох грудей у жінки [Halloran]	прототюрк. * <i>iki</i> 'два' [Сравнительно-историческая... 2001, 691, 799]	бурят., монгол. <i>хоёр</i> ; д.-монгол. (ал-Замахшарі) <i>qoyar</i> [Поппе 1938, 65]	тунг.-маньч. ЗҮР , евенк. <i>зүхи</i> 'два' [Сравнительный словарь... 1975, I, 276]; тунг.-маньч. ГЕ 'другий, інший' [Сравнительный словарь... 1975, 143]

18.	дерево	GIŠ [Сулейменов 1990, 546]	казах., уйгур. EGİŞ (EGİS, AĞAŞ) 'культурна рослина', 'злак'. На думку О. Сулейменова, це слово утворено від дієслова EG 'сади', 'сій', 'закопуй', і в епоху, коли головною культурною рослиною було фруктове дерево, такі слова, як EGİŞ (AGİŞ) , могли вживатися у значеннях "фруктове дерево", "фруктовий чагарник", що нині є втраченими. Пізніше, за словами О. Сулейменова, ця форма огрубіла і відбулося узагальнення семантики цієї лексеми: 1) AGAŞ, AĞAŞ, YAĞAŞ 'дерево' (у мовах західно-тюркського ареалу; у складних словах – GAS, GAÇ, GAI . У балкарській та ногайській – AGAÇ 'ліс'; 2) YIĞAŞ, İYŞ, İYS 'ліс' (у мовах сибірського ареалу); 3) алт. ČYŞ, ČIS 'ліс' [Сулейменов 1990, 546]	бурят. <i>modo(н)</i> ; монгол. <i>mod</i> ; д.-монгол. (ал-амахшарі) <i>modun</i> [Поппе 1938, 53]	тунг.-маньч. ŽAGDA 'сосна', 'ялинка' [Сравнительный словарь... 1975, I, 242]; тунг.-маньч. МО 'дерево, жердина, палиця' [Сравнительный словарь... 1975, I, 540]
19.	дим	<i>i-bi</i> [BIL] 'дим' (у шумерській "жіночій" мові <i>eme-sal</i>)	прототюрк. * <i>y:š</i> . * <i>y:š</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 370, 800]; прототюрк. * <i>tūt</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 364, 813]	бурят. <i>утаан</i> ; д.-монгол. (Іби-Мухан на) <i>giŋi</i> [Поппе 1938, 437]	тунг.-маньч. ПУН'А 'затмлений' [Сравнительный словарь... 1975, II, 43]; тунг.-маньч. САЦН'АН 'дим' [Сравнительный словарь... 1975, II, 63]; тунг.-маньч. СУБГИН 'дим' [Сравнительный словарь... 1975, II, 115]
20.	добрий	<i>dū(g)</i> [Дьяконов 1967, 50]	д.-тюрк. <i>edgü ~ edgü ~ eǰgü</i> 1) 'хороший, добрий'; 2) 'добре'; 3) 'добро', 'благо' [Аманжолов 1974, 65–71]	бурят. <i>хайн</i> ; д.-монгол. (ал-Замахшарі) <i>sajit</i> 'хороші' [Поппе 1938, 70]	тунг.-маньч. АЈА 'хороший, добрий' [Сравнительный словарь... 1975, I, 18]; тунг.-маньч. ВАКА 'добре' [Сравнительный словарь... 1975, I, 129]; ІБГО 'хороший', 'гарний' [Сравнительный словарь... 1975, I, 294]

21.	довгий	<i>gíd</i> [BU] 'довжина', 'втягувати', 'вимірювати', 'довгий', 'далекий', <i>sud, sù; su</i> 'віддаляти', 'втягувати', 'далекий', 'довгий' [Halloran]	UZUN заг.тюрк., UZAK каз. 'довгий' [Сулейменов 1990, 547]	бурят. <i>ута</i> ; монгол. <i>ендер</i>	тунг.-маньч. НОЦИМ 'довгий' [Сравнительный словарь... 1975, I, 664]
22.	дорога	<i>a-rá</i> 'дорога', шлях' (на думку Дж.А. Хеллорана, походить від <i>a</i> 'де' + <i>rá</i> 'йти', 'нести'); <i>du₁₀-ús</i> 'дорога' (на думку Дж.А. Хеллорана, походить від <i>du₁₀</i> 'хороший' + <i>ús</i> 'слідувати') [Halloran]	прототюрк. * <i>jo:l</i> 'дорога, шлях' [Сравнительно-историческая... 2001, 351, 801]; д.-тюрк. ORUQ 'дорога' [Древнетюркский словарь 1976, 488]	бурят. <i>харгы</i> , <i>зам</i> ; монгол. <i>гудамж</i>	тунг.-маньч. ТУРГЭ 'дорога' [Сравнительный словарь... 1975, II, 219]
23.	дош	<i>šur, sur</i> дощити, лити (ся), чавити (сік); <i>šeg</i> <дош>, 'дощити' [Halloran]	прототюрк. * <i>baran</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 26, 794]; прототюрк. * <i>jag</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 188, 800];	бурят. <i>бороо</i> , <i>хура</i> ; монгол. <i>асгах</i> ; д.-монгол. (ал-Замахшари) <i>quras</i> 'доші' [Поппе 1938, 69]	тунг.-маньч. АҒА 'дош' [Сравнительный словарь... 1975, II]; тунг.-маньч. ЖЭИ 'дош (дрібний)', 'вітер з дощем' [Сравнительный словарь... 1975, I, 356]
24.	живіт	<i>šà(-ge)</i> 'серце', 'шлунок' [Halloran]	прототюрк. * <i>karim</i> , * <i>karum</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 277, 802]	бурят. <i>гэдэхэ(н)</i> , <i>гүзээ(н)</i> ; д.-монгол. (Ібн-Муханна) <i>keh/e</i> / <i>ij</i> / [Поппе 1938, 439]	тунг.-маньч. БИЛЭК 'шлунок' [Сравнительный словарь... 1975, 83]; тунг.-маньч. БОҢКО 'шлунок, живіт' [Сравнительный словарь... 1975, 94]; тунг.-маньч. КУТА 'шлунок' [Сравнительный словарь... 1975, I, 439]
25.	жирний	<i>ia, i</i> 'жир', 'масло', 'вершки' [Halloran]	прототюрк. * <i>ja:y</i> 'масло, сало, жир' [Сравнительно-историческая... 2001, 453, 800]; прототюрк. * <i>iz</i> 'жир' [Сравнительно-историческая... 2001, 454, 814]	бурят. <i>арган</i> ; монгол. <i>сехлэг</i>	тунг.-маньч. АРИ 'коров'яче масло' [Сравнительный словарь... 1975, 50]; тунг.-маньч. БОКСАРА 'сало' [Сравнительный словарь... 1975, 91]; тунг.-маньч. БУРГУ 'жирний' [Сравнительный словарь... 1975, II2]

26.	жінка	<i>mi</i> 'жінка', 'пані' [Halloran]; SAL 'vulva; жінк; (логограма [Аманжолов 1974, 65–71]; <i>gašan</i> 'пані' [Канева 1996, 55]	алт. <i>sala</i> 1) 'притока (ріки)'; 'розгалуження (дерева, дороги)'; 2) 'проміжок між пальцями'; киргиз. <i>sala</i> 1) 'уловина'; 2) 'проміжок між пальцями'; 3) 'палець' < <i>sal</i> + <i>ya</i> , пор. евенк. <i>sälga</i> 1) 'промежина'; 2) 'крок', 'відстань' [Аманжолов 1974, 65–71]; прототюрк. * <i>ewci</i> 'жінка', 'дружина' [Сравнительно-историческая... 2001, 297, 798]; прототюрк. * <i>iisi</i> 'жінка' [Сравнительно-историческая... 2001, 315, 812]; д.-тюрк. KIS 'дружина' [Древнетюркский словарь 1976, 310]	бурят. <i>хамга(н)</i> , <i>гэргэ(н)</i> , <i>хатабай</i> 'дружина'; эхэнэр. <i>эмэгэй</i> , <i>бухэзуй</i> 'жінка'; монгол. <i>авгай</i> 'дружина'; <i>бісгий хін</i> 'жінка'; д.-монгол. (Ібн Муханна) <i>ете</i> 'жінка, не дівчина', 'самка' [Поппе 1938, 437]	тунг.-маньч. АСИ 'жінка' [Сравнительный словарь... 1975, I, 55]; тунг.-маньч. ГЭБЭ 'жінка' [Сравнительный словарь... 1975, I, 176]; тунг.-маньч. ХЭХЭ 'дружина' [Сравнительный словарь... 1975, I, 480]; тунг.-маньч. САРГ)АН 'жінка, дружина' [Сравнительный словарь... 1975, II, 65]
27.	жовтий	<i>sig₇ se₁₂(-g)</i> , <i>sa₂(-g)</i> 'жовтий', 'зелений' 'блідий'; 'давати життя', 'створювати', 'жити', 'прекрасний', 'садити', 'виполювати бур'яни' (на думку Дж.А. Хеллорана, походить від <i>si</i> 'стебло' + <i>эг</i> , 'зрошувати') [Halloran]	д.-тюрк. SARU [Древнетюркский словарь 1976, 488]	бурят. <i>шара</i> ; монгол. <i>хор</i> ; д.-монгол. (ал-Замахшарі) <i>šira</i> 'жовтий' [Поппе 1938, 31]	тунг.-маньч. ИГЗАМА [Сравнительный словарь... 1975, I, 297]; тунг.-маньч. ХОЛИГИ 'жовтий' [Сравнительный словарь... 1975, I, 469]; тунг.-маньч. СОГЗО 'жовтий', 'рудий', 'білявий' [Сравнительный словарь... 1975, II, 103]
28.	зелений	<i>sig₇ se₁₂(-g)</i> , <i>sa₂(-g)</i> 'жовтий', 'зелений' 'блідий', 'давати життя', 'створювати', 'жити', 'прекрасний', 'садити', 'виполювати бур'яни' (на думку Дж.А. Хеллорана, походить від <i>si</i> 'стебло' + <i>эг</i> , 'зрошувати') [Halloran]	д.-тюрк. JAŞ [Древнетюркский... 1976, 245]	бурят. <i>ногоон</i> , <i>хухэ</i> (про траву); монгол. евс ногоо; д.-монгол. (Ібн-Муханна) <i>köke</i> 'небо', 'зелений' [Поппе 1938, 440]	ЧҮРҮН 'зеленіти' [Сравнительный словарь... 1975, II, 417]

29.	земля	<i>gü, ki</i> 'земля', 'місце', <i>kur</i> '(чужа) земля' [Halloran]	заг.-тюрк. KIR 'бруд', 'глина' \ YİR (YER, PAR, JER, DJER, ZER, DER) 'земля' [Сулейменов 1990, 547]	бурят. <i>газар, дэлхэй</i> 'планета'; монгол. <i>газар</i> ; д.-монгол. (Ібн-Муханна) <i>kir</i> 'бруд' [Поппе 1938, 440]; д.-монгол. (ал-Замахшарі) <i>šira</i> 'и' 'земля' [Поппе 1938, 31]; д.-монгол. (ал- Замахшарі) <i>qajar</i> 'країна, земля' [Поппе 1938, 63]; д.-монгол. (ал- Замахшарі) <i>kēre</i> 'у step' [Поппе 1938, 73]	тунг.-маньч. БОЈХОН 'земля' [Сравнительный словарь... 1975, I, 89]; тунг.-маньч. ДУННЭ 'земля', 'країна', 'місце вість' [Сравнительный словарь... 1975, I, 224]; тунг.-маньч. ЖЭРКЭ 'земля' [Сравнительный словарь... 1975, I, 354]; тунг.-маньч. КИРЭ 'бруд, земля' [Сравнительный словарь... 1975, I, 398]
30.	зірка	<i>ul</i> 'зірка', 'орнамент' [Halloran]	прототюрк. <i>*jyltyz</i> [Сравнительно- историческая... 2001, 53, 801]	бурят. <i>одо(н),</i> <i>мушэ(н)</i> ; монгол. <i>од</i> , д.-монгол. (Ібн- Муханна) <i>hodun</i> [Поппе 1938, 438]; д.-монгол. (ал- Замахшарі) <i>ür</i> 'зоря' [Поппе 1938, 64]	тунг.-маньч. ОСЙКТА 'зірка' [Сравнитель- ный словарь... 1975, II, 27]; тунг.-маньч. ТУМТЭН 'зірка' [Сравнительный словарь... 1975, II, 213]
31.	знати	<i>zu, sü</i> 'знати', 'розуміти', 'навчати', 'знання', 'мудрість' [Halloran]	д.-тюрк. TANI 'знати, бути знайомим' [Древнетюркский словарь 1976, 532]	бурят. <i>мэдэхэ,</i> <i>таниха</i> 'бути знайомим'; монгол. <i>зис мэдэх</i>	тунг.-маньч. СА 'знати' [Сравнительный словарь... 1975, II, 43]; тунг.-маньч. ТАу 'упізнати' [Сравнительный словарь... 1975, II, 149]
32.	зуб	<i>zü, su₁₁</i> 'зуб'; 'кремень' [Halloran]	прототюрк. <i>*azu</i> 'ікло' [Сравнительно- историческая... 2001, 229, 793]; прототюрк. <i>*di:š</i> 'зуби' [Сравнительно- историческая... 2001, 227, 797]	бурят. <i>шүдэ(н)</i> ; монгол. <i>шүд,</i> <i>араа</i> ; д.-монгол. (ал-Замахшарі) <i>šidun</i> 'зуб' [Поппе 1938, 31]	тунг.-маньч. ЙКТЭ [Сравнительный словарь... 1975, I, 300]
33.	ім'я	<i>mi</i> [Halloran]	д.-тюрк. AT [Древнетюркский... 1976, 64]	бурят. <i>нэрэ</i> ; монгол. <i>нэр,</i> <i>нэрийдэл</i> ; д.- монгол. (ал- Замахшарі) <i>nerer</i> "ім'ям" (instrumentalis) [Поппе 1938, 73]	тунг.-маньч. ГЭРБИ 'ім'я' [Сравнитель- ный словарь... 1975, 180]
34.	їсти	<i>gu₁₁, kü</i> 'їсти'; 'їжа' [Halloran]	д.-тюрк. JE [Древнетюркский... 1976, 252]	бурят. <i>эдихэ</i> ; монгол. <i>идэх</i> ; д.-монгол. (Ібн- Муханна) <i>idebe</i> [Поппе 1938, 438]	тунг.-маньч. БУЛКИ- 'з'їсти' [Сравнительный словарь... 1975, I, 108]; тунг.- маньч. ЗЭБ 'їсти' [Сравнительный словарь... 1975, I, 279]

35.	йти	<i>du, ara, gin</i> 'ходити', 'йти' [Дьяконов 1967, 39]; ED 'проходити'; 'виходити' [Сулейменов 1990, 544]	ЎТ (ЎТ, ID, ED, ЕТ, АТ) 'йди', 'проходь', 'переходь' [Сулейменов 1990, 544]	бурят. <i>ябаха</i> ; <i>отохо</i> (куди- небудь), <i>орохо</i> (до чого-небудь) монгол. <i>енгерех</i>	тунг.-маньч. ДУРЭ 'йти пішки' [Сравнительный словарь... 1975, I, 226]; нег. <i>аві</i> 'йти по снігу'; ульч. <i>ажі</i> 'йти по снігу'; ороч. <i>аві</i> 'йти по снігу, по бездоріжжю' [Сравнительный словарь... 1975. I 13]
36.	камінь	<i>na,; na</i> [Halloran]	прототюрк. * <i>taš</i> [Сравнительно- историческая... 2001, 638, 811]	бурят. <i>шулуу(н)</i> ; монгол. <i>мендєр</i> , <i>чулуу</i> , <i>чулуудах</i> ; д.-монгол. (Ібн- Мухан на) <i>gūri</i> [Поппе 1938, 437]; протомонгол. * <i>čilü</i> [Поппе 1938, 29]	тунг.-маньч. ЖАЛУ 'камінь' [Сравнительный словарь... 1975, I, 247]; тунг.- маньч. ЖОЛО 'камінь', 'галька' [Сравнительный словарь... 1975, I, 263]
37.	кістка	<i>gag, kak</i> 'цвях', 'клинець', 'кістка', 'коліно' [Halloran]	д.-тюрк. ČÜGTĀ 'вухна кістка', 'шелєпа' [Древнетюркский... 1976, 157]; орхон.- снїсей. <i>сөнук</i> 'кістка' [Айдаров 1971, 363]	бурят. <i>я(н)ан</i> ; монгол. <i>мєлжих</i> , <i>яс</i> , <i>хагадас</i>	тунг.-маньч. АБСАЛАН 'мозкова кістка' [Сравнительный словарь... 1975, 6]; тунг.-маньч. АЗЭ 'кістка' [Сравнительный словарь... 1975, 17]; тунг.-маньч. ГІРАМНА 'кістка' [Сравнительный словарь... 1975, 154]; тунг.-маньч. ДОЦКЪЛ 'кістка (трубкоподібна)' [Сравнительный словарь... 1975, 216]; тунг.-маньч. КИСЬКЪН 'кістка (без м'яса)' [Сравнительный словарь... 1975, I, 394]; тунг.-маньч.

38.	коліно	<i>gag, kak</i> 'цвях', 'клинець', 'кістка', 'коліно' [Halloran]; <i>düg</i> 'коліно' [Halloran]	прототюрк. * <i>tuǰz-ke</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 284, 812]; чув. <i>чёр</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 284, 796]	бурят. <i>убдэг</i> ; монгол. <i>өвдөг</i>	тунг.-маньч. ЛЭКСЭ 'коліно' [Сравнительный словарь... 1975, I, 515]
39.	кора	не найдено	д.-тюрк. QAS 'кора, шкірка' [Древнетюркский словарь 1976, 430]	бурят. <i>холтоһо (н)</i> , <i>хальһа(н)</i> ; монгол. <i>тархины хальс</i>	тунг.-маньч. ГАПИ 'кора' [Сравнительный словарь... 1975, 141]; тунг.-маньч. ХЭР 'кора' [Сравнительный словарь... 1975, I, 482]
40.	корінь	<i>ür</i> 'корінь'; 'основа' [Halloran]	прототюрк. * <i>dī:p</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 108, 797]; прототюрк. * <i>tatur</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 107, 811]; прототюрк.	бурят. <i>үндэһэ(н)</i> ; монгол. <i>індэс</i> ; д.-монгол. (ал-Замахшарі) <i>hündüsün</i> [Поппе 1938, 47]	тунг.-маньч. АЗУРКАЈ [Сравнительный словарь... 1975, I, 17]; тунг.-маньч. ДЭТЭ [Сравнительный словарь... 1975, I, 238]; тунг.-маньч. НЦНТЭ 'корінь' [Сравнительный словарь... 1975, I, 662]
41.	кров	<i>urin, uri</i> {ŞEŞ} [Halloran]	д.-тюрк. QAN [Древнетюркский... 1976, 416]	бурят. <i>шуһа(н)</i> ; монгол. <i>цус</i> , <i>мергех</i> ; д.-монгол. <i>čisun</i> (Ібн-Муханна) [Поппе 1938, 435]	тунг.-маньч. КЭМИН 'кров (шо запекася)' [Сравнительный словарь... 1975, I, 448]; тунг.-маньч. СЭКСЭ 'кров' [Сравнительный словарь... 1975, II, 138]; ҺУНЭЛ 'кров (звіра)' [Сравнительный словарь... 1975, II, 350]
42.	круглий	<i>šar</i> 'круг' [Дьяконов 1967, 61]; <i>ken</i> 'круг' [Дьяконов 1967, 83]	тур. <i>yuvurlak</i>	бурят. <i>түхэрээн</i> , <i>мүхэрээн</i> , <i>монгосор</i> 'круглий'; монгол. <i>дугуй</i> 'круг', <i>дугуй</i> , <i>тойрсон</i> , <i>захирамж</i> , <i>заавар</i> 'круглий'	тунг.-маньч. ТОҢОЛЛО 'круг' [Сравнительный словарь... 1975, II, 198]
43.	кусати	<i>pad, pađ</i> , 'кусати'; <i>zú...kud/ku</i> , 'кусати' to bite (<i>zú</i> 'зуб' + <i>kud/ku</i> , 'різати') [Halloran]	д.-тюрк. İSİR [Древнетюркский 1976 ..., 220]	бурят. <i>хазаха</i> , <i>зууха</i> (про собаку); монгол. <i>хазах</i> , <i>хэсэг</i> , <i>зуух</i>	тунг.-маньч. АСУ [Сравнительный словарь... 1975, 56]; тунг.-маньч. КИК 'кусати' [Сравнительный словарь... 1975, I, 391]

44.	лежати	<i>lul, lu</i> 'лежати'; <i>ná = ní-a</i> 'лежати', 'лягати'; <i>ü</i> 'лежати', 'лягати' [Halloran]	крим.-тат., тур. <i>yatmak</i> 'лягти'	бурят. <i>хэбтэхэ</i> ; монгол. <i>байр</i> <i>байдал</i> 'лежати'; д.-монгол. (ал- Замахшарі) <i>ketеji</i> 'лежачи' [Поппе 1938, 57]	тунг.-маньч. ТЮЮ 'лягти (про тварину)' [Сравнительный словарь... 1975, II, 190]; тунг.-маньч. НУКЛЭ 'лежати' [Сравнительный словарь... 1975, II, 340]
45.	летіти	<i>dal</i> 'летіти'; <i>ba-rF</i> 'літати', 'тікати' [Halloran]	д.-тюрк. JAy [Древнетюркский... 1976, 247]; д.-тюрк. ЎС [Древнетюркский... 1976, 603]	бурят. <i>ниидэхэ</i> ; монгол. <i>нисэх</i> , <i>нуух</i> , <i>нисэн</i> <i>өнгөрөх</i> 'перелі тати'; д.-монгол. (ал-Замахшарі) <i>nis-</i> 'літати' [Поппе 1938, 31]	тунг.-маньч. ДЭУ [Сравни- тельный словарь... 1975, I, 228]
46.	листок	<i>pa</i> 'листок'; 'гілка' [Halloran]	прототюрк. <i>*jalpyraq</i> [Сравнительно- историческая... 2001, 111, 800]	бурят. <i>набшаһа(н)</i> , набша; монгол. <i>хуудас, ie</i>	тунг.-маньч. АБАХА [Сравнитель- ный словарь... 1975, 3]; тунг- маньч. АБДАННА [Сравнитель- ный словарь... 1975, 5]
47.	людина	<i>lü</i> [Дьяконов 1967, 51]	прототюрк. <i>*jalynıq</i> [Сравнительно- историческая... 2001, 325, 800]; прототюрк. <i>*kisi</i> 'людина', 'чоловік' [Сравнительно- историческая... 2001, 325, 803]	бурят., монгол. <i>хүн</i> ; д.-монгол. (ал-Замахшарі) <i>ki'ün</i> [Поппе 1938, 31]	тунг.-маньч. БЭЭ 'людина' [Сравнитель- ный словарь... 1975, 122]; тунг.-маньч. ИЛЭ 'людина, чоловік' [Сравнитель- ный словарь... 1975, I, 311]
48.	малень- кий	<i>didi</i> 'маленький', 'юний'; <i>di</i> 'маленький'; <i>sig: si(-ga)</i> 'маленький', 'вузький'; 'слабкий'; <i>gar, ar,</i> <i>ur</i> 'маленький', 'юний'; <i>tur</i> 'дитя', 'маленький', 'юний'; <i>didila</i> 'маленький', 'юний' [Halloran]	орхон.-снйсей. <i>kicig</i> [Айларов 1971, 360]	бурят. <i>бишихан,</i> <i>багахан, заахан,</i> <i>баахан</i> ; монгол. <i>бага, бяцхан,</i> <i>жижигхэн</i>	тунг.-маньч. ЗОКЕ [Сравнитель- ный словарь... 1975, I, 261]; тунг.-маньч. КӨЧУКЭН 'маленький' [Сравнитель- ный словарь... 1975, 421]

49.	ми	<i>mēdē</i> [Дьяконов 1967, 62]	д.-тюрк. BIZ [Древнетюркский... 1976, 104]	бурят. <i>бидэ</i> , <i>бидэнэр</i> , <i>маанар</i> , <i>маанад</i> ; монгол. <i>бид</i> д.-монгол. <i>bida</i> (Ібн-Муханна) [Поппе 1938, 434]	тунг.-маньч. БУ , свенк. <i>бу</i> (<i>мун-</i>) [Сравнительный словарь... 1975, 98]; тунг.-маньч. МИТ 'ми. наш' [Сравнительный словарь... 1975, I, 539]
50.	місяць (планета), місяць (календарний)	<i>é-и,-15</i> : 'повний місяць'; <i>itud, itid, itu, iti, id, it, id,</i> [UD: *NANNA] 'місяць', 'місячне світло' [Halloran]	прототюрк. * <i>aj</i> 'Місяць (планета)' [Сравнительно-историческая... 2001, 629, 792]; прототюрк. * <i>ai</i> 'Місяць (планета)' [Сравнительно-историческая... 2001, 55, 793]; прототюрк. * <i>a.n'k</i> 'місяць (календарний)' [Сравнительно-историческая... 2001, 76, 793]	бурят. <i>hapa</i> ; монгол. <i>билгийн сар</i>	тунг.-маньч. АТҚИҚАН 'місяць (календарний)' [Сравнительный словарь... 1975, 58]; тунг.-маньч. БЕҮА 'Місяцьта)' [Сравнительный словарь... 1975, 78]; тунг.-маньч. ИЛАН 'Місяць (планета)' [Сравнительный словарь... 1975, I, 306]
51.	м'ясо	<i>uzi</i> [Halloran]	прототюрк. * <i>aš</i> (чув.) [Сравнительно-историческая... 2001, 456, 793]	бурят. <i>мяхан</i> ; монгол. <i>мах идээ</i> , <i>хамгийн чухал хэсэг</i> , <i>агуулга</i> ; протомонгол. * <i>tiqan</i> [Поппе 1938, 28]	тунг.-маньч. ДУТА 'м'ясо' [Сравнительный словарь... 1975, I, 226]; тунг.-маньч. ЗУЈЭХЭН ЈАЛИ 'м'ясо біля хребців поблизу нирок' [Сравнительный словарь... 1975, I, 271]; тунг.-маньч. ИХИДА ЈАЛИ 'м'ясо' [Сравнительный словарь... 1975, I, 299]
52.	насіння	<i>nutun</i> [Halloran]	прототюрк. * <i>tohit</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 116, 812]	д.-монгол. (ал-Замахшари) <i>hūren</i> [Поппе 1938, 37]	тунг.-маньч. БЭЛГЭ 'насіння, зерно' [Сравнительный словарь... 1975, 123]; УСИ 'насіння' [Сравнительный словарь... 1975, II, 290]; ЧИД'А 'зерно, насіння' [Сравнительный словарь... 1975, II, 390]

53.	не	<i>ni-</i> [Дьяконов 1967, 66]	д.-тюрк. JOQ [Древнетюркский... 1976, 172]	бурят. <i>гүй</i> (енклітика при дієсловах); <i>үлэ, эсэ, ерээ</i> ; <i>бү</i> (при наказовому способі); монгол. <i>-гой, -гій</i>	тунг.-маньч. АН-Сравнительный словарь... 1975, 17]
54.	ніс	<i>kiri</i> _{3,4} , <i>kir</i> ₄ , <i>giri</i> ₁₇ ; 'ніс'. На думку Дж.А. Хеллорана, слово <i>kiri</i> походить від шумер. <i>ki</i> 'місце' + <i>ir</i> 'запах' [Halloran]	прототюрк. * <i>burun</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 214, 795]; прототюрк. * <i>kaŋ-ir</i> 'перенісся', 'ніс' [Сравнительно-историческая... 2001, 215, 802]	бурят. <i>хамар</i> ; д.-монгол. (ал-Замахшарі) <i>qabar</i> [Поппе 1938, 58]	тунг.-маньч. КОНТОВКЙ 'ніс' [Сравнительный словарь... 1975, I, 413]; НЕНЧА 'ніс', 'дзьоб' [Сравнительный словарь... 1975, I, 587]; hУЛЛИР 'ніс (звіра)' [Сравнительный словарь... 1975, II, 346]
55.	ніч	<i>gig</i> , <i>ñig</i> , <i>gi</i> ₆ , <i>ge</i> ₆ , <i>ñi</i> ₆ , <i>ñe</i> ₆ , <i>mi</i> , <i>me</i> , <i>ku</i> ₁₀ , <i>gi</i> ₂₅ 'ніч', 'чорний', 'темний' [Halloran]	прототюрк. * <i>dü:n</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 81, 797]; д.-тюрк. КЕСА [Древнетюркский словарь 1976, 291]; тур. <i>gece</i>	бурят. <i>хуни</i> ; д.-монгол. <i>асхун</i> (Ібн-Муханна) [Поппе 1938, 33]	тунг.-маньч. ДОЛБО 'вночі' [Сравнительный словарь... 1975, 213];
56.	новий	<i>gibil</i> ₍₄₎ 'новий', 'свіжий', 'оновлення'. На думку Дж.А. Хеллорана, слово <i>gibil</i> ₍₄₎ походить від шумер. <i>gub</i> 'очищати' + <i>ul</i> 'сяяти' [Halloran]	прототюрк. * <i>jan-gi</i> , <i>ja-ny</i> ~ <i>jeŋi</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 19, 800]	бурят. <i>шэнэ</i> ; монгол. <i>еср еср нэгэн, батраш, зоос цутгах газар</i> ; д.-монгол. (ал-Замахшарі) <i>šine</i> [Поппе 1938, 36]	НЭЖИ 'новий' [Сравнительный словарь... 1975, I, 616]
57.	один	ASH 'рисочка', 'одиниця' [Сулейменов 1990, 547]; <i>dili</i> (<i>didli</i>), <i>deš</i> , <i>ge</i> 'один' [Дьяконов 1967, 60]	прототюрк. * <i>bir</i> 'один' [Сравнительно-историческая... 2001]; заг.-тюрк. AŞ (EŞ, ES, IŞ) 'ріж, розрізай'; KEŞ (KAS, KES, KIS), EŞ (PAS, PIŞ, PIS) 'ріж, висікай'; можливий також інший варіант: шумер. İŠI 'пил', 'підинка', тюрк. IŞ (EŞ) 'найдрібніша частинка', PIŞI (BIŞI, BIŞI) 'маленький' (діалектне); заг.-тюрк. TILIK (TILI, DILIK, DILI) 'рисочка', 'смужка'; утворене від тюрк. TIL (DIL) 'дряпай', 'вирізай' [Сулейменов 1990, 547]	бурят. <i>нэгэн</i> ; монгол. <i>нэг</i> ; д.-монгол. (ал-Замахшарі) <i>niken</i> [Поппе 1938, 65]	тунг.-маньч. ГАГДА 'один (з двох парних предметів)' [Сравнительный словарь... 1975, 135]

58.	око	<i>igi</i> 'око', 'обличчя' [Дьяконов 1967, 58]	прототюрк. <i>*görs > göz</i> [Сравнительно- историческая... 2001, 209, 799]	бурят. <i>нюдэ(н)</i> ; монгол. <i>нүд</i> , <i>изэл бодол</i> ; прото-монгол. <i>*n 'ydyin</i> [Поппе 1938, 28]	тунг.-маньч. ЁСА , евенк. А., Алд. тошо <i>ёна</i> 'око' [Сравнительный словарь... 1975, I, 291]
59.	пазур	<i>umbin</i> 'пазур', 'кіготь', 'копито', 'волосся', 'шерсть', 'спиця', 'колесо' [Halloran]	прототюрк. <i>*dirma-k, *dyrma-k</i> [Сравнительно- историческая... 2001, 257, 797]	бурят. <i>хабар</i> ; монгол. <i>савар</i> , <i>хулс, хавчуур</i> 'пазур'; д.-монгол. (ал-Замахшарі) <i>qimsun</i> 'ніготь' [Поппе 1938, 47]	тунг.-маньч. САВАР 'пазур' (монгол.) [Сравнительный словарь... 1975, II, 54]; тунг.-маньч. ТИПА 'ніготь' [Сравнительный словарь... 1975, II, 185]; ЧОВОМО 'пазур' [Сравнительный словарь... 1975, II, 402]
60.	перо	⁽⁶¹⁸⁾ <i>pa</i> 'листок', 'брунька', 'тілка', 'кридл', 'перо' [Halloran]	крим.-тат. <i>tuk</i> ; тур. <i>tüy</i>	бурят. <i>үдэ(н)</i> ; монгол. <i>өд, өдлөх</i>	тунг.-маньч. ОРГОН 'перо' [Сравнительный словарь... 1975, II, 23]
61.	печінка	<i>mur, ur</i> , [GAR] 'легені', 'печінка' [Halloran]	прототюрк. <i>*bagyr</i> [Сравнительно- историческая... 2001, 278, 793]	бурят. <i>эльгэ(н)</i> ; монгол. <i>элэг</i> ; д.-монгол. (Ібн- Муханна) <i>helige</i> [Поппе 1938, 438]	тунг.-маньч. ИКСЭДИҮИ [Сравнительный словарь... 1975, I, 302]; тунг.-маньч. ХУДАН 'печінка (ведмежа)' [Сравнительный словарь... 1975, I, 475]; тунг.-маньч. ЬАКИН 'печінка' [Сравнительный словарь... 1975, II, 310]
62.	пити	<i>nag</i> [Halloran]	д.-тюрк. İÇ [Древнетюркский... 1976, 201]	бурят. <i>ууха</i> ; монгол. <i>уух, унд</i> , <i>архи</i>	тунг.-маньч. БІТЕГЕ [Сравнительный словарь... 1975, 85]; тунг.-маньч. КОЛ 'пити, хотіти пити' [Сравнительный словарь... 1975, I, 406]
63.	пісок	SAKAR 'пил', 'пісок' [Сулейменов 1990, 544]	тур. ŞAKIR 'пісок', 'дрібні камінці'; чагат. ŞAKA 'пісок' [Сулейменов 1990, 544]; д.- тюрк. QUM 'пісок' [Древнетюркский... 1976, 416]	бурят. <i>элхэ(н)</i> ; монгол. <i>элс</i> ; д.-монгол. (ал- Замахшарі) <i>qitaqi</i> 'пісок' [Поппе 1938, 47]	тунг.-маньч. ОН'ИН 'пісок' [Сравнительный словарь... 1975, II, 20]; тунг.- маньч. СИРУҮИ 'пісок', 'галька' [Сравнительный словарь... 1975, II, 96]

64.	плавати	не виявлено	тур. <i>üzmetek</i>	бурят. <i>тамарха, хамарха</i> ; монгол. <i>хөөх, хийсэх, цуурхал тараах</i> ; д.-монгол. (ал-Замахшарі) <i>umba</i> [Поппе 1938. 58]	тунг.-маньч. ХАЛВИ 'плавати' [Сравнительный словарь... 1975. I, 458]; УСУ 'плисти' [Сравнительный словарь... 1975. II, 292]
65.	повний	<i>dé</i> 'наливати', 'наповнювати' [Halloran]	д.-тюрк. TOLU [Древнетюркский... 1976. 573]	бурят. <i>дүүрэн</i> ; монгол. <i>бүхэл бүтэн, бүрэн, дүүрэн</i> ; д.-монгол. <i>düren</i> (Ібн-Муханна) [Поппе 1938. 436]	тунг.-маньч. ЖАЛУМ [Сравнительный словарь... 1975. I, 242]; тунг.-маньч. ТОЛИ 'повний' [Сравнительный словарь... 1975. II, 195]
66.	помирати	<i>ug</i> , <i>üs</i> 'помирати'; <i>gür</i> 'сфера', 'коло', 'обруч', 'нахилитися', 'приборкувати', 'загнуздувати', 'помирати' [Halloran]	д.-тюрк. ÖL [Древнетюркский... 1976. 383]; орхон.-єнісей. <i>уч</i> [Айдаров 1971. 365]	бурят. <i>үхэхэ</i> ; монгол. <i>ixэх нас барах</i>	тунг.-маньч. БУ , ульч. <i>бу-</i> , <i>бул-</i> 'помирати' [Сравнительный словарь... 1975. 98]; МЭКЧЭРЭ 'помирати', 'смерть' [Сравнительный словарь... 1975. I, 566]; тунг.-маньч. ТЙКО 'помирати' [Сравнительный словарь... 1975. II, 179]; УРА 'помирати', 'обвалюватися' [Сравнительный словарь... 1975. II, 282]
67.	попіл	<i>dè, dè-dal</i> 'попіл' (<i>dè</i> 'попіл' + <i>dal</i> 'літати') [Halloran]	д.-тюрк. ТОУ 'пил' [Древнетюркский словарь 1976. 570]	бурят. <i>үнэнэн</i> 'попіл'; монгол. <i>тоос</i> 'пил'	євенк. <i>хулэптэн, улэптэн</i>
68.	приходити	<i>du; gin, gen</i> 'ходити', 'йти', 'приходити' [Halloran]	д.-тюрк. KEL [Древнетюркский словарь 1976. 295]	бурят. <i>ерэхэ</i> ; монгол. <i>ирэх</i> ; д.-монгол. (ал-Замахшарі) <i>yirem</i> 'прийде' [Поппе 1938. 81]	тунг.-маньч. ЖИ [Сравнительный словарь... 1975. I, 255]

69.	птаx	<i>gaša</i> 'ворон' (?) [Дьяконов 1967, 41]; <i>gu</i> 'птаx'; <i>mušen</i> 'птаx'. На думку Дж.А. Хеллорана, слово <i>mušen</i> походить від шумер. <i>muš</i> 'рептилія' + <i>an</i> 'небо' [Halloran]	д.-тюрк. QUŠ 'птаx' [Древнетюркский... 1976, 471]; <i>karlygaš</i> 'ластівка' (дослівно: птаx з чорним пір'ям) [Сулейменов 1990, 546]	бурят. <i>шубуу(н)</i> ; монгол. <i>шувуу</i> ; д.-монгол. (ал-Замахшарі) <i>siba 'uqa</i> 'пташка' [Поппе 1938, 64]	тунг.-маньч. ГАСА , евенк. <i>gasa</i> (гаша) 'журавель, ороч. <i>gasa</i> 'птаx (водоплавний)' [Сравнительный словарь... 1975, 143]; тунг.-маньч. ГУС 'орел' [Сравнительный словарь... 1975, 175]; тунг.-маньч. ГЭХУ 'пташка' [Сравнительный словарь... 1975, 178]
70.	риба	<i>ku₆</i> ; <i>kin/kin^{ku6}</i> [Halloran]	прототюрк. * <i>ba:lyk</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 177, 794]	бурят. <i>загана(н)</i> ; монгол. <i>загас</i> , <i>загас барих</i> ; д.-монгол. (Ібн-Муханна) <i>jūyasu[n]</i> [Поппе 1938, 439]	тунг.-маньч. ЮРА 'риба' [Сравнительный словарь... 1975, I, 348]; тунг.-маньч. КАМ 'юкола (сушена риба)' [Сравнительный словарь... 1975, I, 369]; тунг.-маньч. КОЖО 'риба (сушена)' [Сравнительный словарь... 1975, I, 400]; тунг.-маньч. КУАТИ ИМАХА 'назва риби' [Сравнительный словарь... 1975, 421]
71.	ріг	<i>si</i> [Halloran]	прототюрк. * <i>bujuz</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 148, 795]	бурят. <i>эбэр</i> ; д.-монгол. (ал-Замахшарі) <i>heber</i> [Поппе 1938, 45]	тунг.-маньч. ГУТЭ 'роги (оленячі)' [Сравнительный словарь... 1975, 176]; тунг.-маньч. ИЖЭ 'ріг' [Сравнительный словарь... 1975, I, 298]
72.	рот	<i>ka</i> [Halloran]	д.-тюрк. AyAZ 'рот' [Древнетюркский словарь 1976, 17]	бурят. <i>ама(н)</i> ; д.-монгол. <i>атап</i> (Ібн-Муханна) [Поппе 1938, 433]	тунг.-маньч. АМЦА [Сравнительный словарь... 1975, 38]
73.	рука	<i>a</i> [http://pcd.museum.upenn.edu]; <i>su</i> [Дьяконов 1967, 79]	USH (US, UUSH, UUS) 'жменя' [Сулейменов 1990, 543]; прототюрк. * <i>alg</i> 'рука (кисть)' [Сравнительно-историческая... 2001, 251, 798]; прототюрк. * <i>kol</i> 'рука' [Сравнительно-историческая... 2001, 244, 803]	бурят. <i>гар</i> 'вся рука', <i>сарбуу</i> 'кисть руки'; монгол. <i>гар</i> , <i>өгөх</i> ; д.-монгол. (ал-Замахшарі) <i>qar</i> 'рука' [Поппе 1938, 72]	ЦАЛЭ [Сравнительный словарь... 1975, I, 656]

74.	серце	ŠAG (ŠAB у шумерській "жіночій" мові <i>eme-sal</i> 'серце', 'середина' [Дьяконов 1967, 49; Сулейменов 1990, 544]; <i>libiš</i> 'серце', 'гнів' [Дьяконов 1967, 50-51])	заг.-тюрк. ŠAB (CAP, SABA) 'розрубай'; уйгур. SABAR 'середина'; діалектний варіант заг.-тюрк. SAK (CAK, SAK) 'розколи', 'розколи навіпіл'; рівна частина, 'дріб'язок' [Сулейменов 1990, 544]; прототюрк. *jürek 'серце' [Сравнительно-историческая... 2001, 276, 802]	бурят. зурхэ(н); монгол. зурх, сэтгэл; д.-монгол. (ал-Замахшарі) жүркен [Поппе 1938, 32]	тунг.-маньч. СЭЛЭМЭ 'серце' [Сравнительный словарь... 1975, II, 141]
75.	сидіти	<i>tuš, suš</i> [Дьяконов 1967, 49]	д.-тюрк. OLUK, OLTUK [Древнетюркский... 1976, 366]	бурят. хууха, хуужа байха; монгол. суув, ендег дарах	тунг.-маньч. ТҮНМАЛА 'сидіти (про жабу)' [Сравнительный словарь... 1975, II, 214]; тунг.-маньч. ТЭҮЭ 'систи' [Сравнительный словарь... 1975, II, 226-227]
76.	сказати	<i>du(g)</i> , [Дьяконов 1967, 67]	д.-тюрк. ТЕ 'говорити, сказати' [Древнетюркский... 1976, 545]	бурят. хэлэхэ, гэхэ; пис. монгол. геме 'говорити' [Поппе 1938, 16]	тунг.-маньч. ГҮН [Сравнительный словарь... 1975, 38]; тунг.-маньч. ЛЭДЭН 'говорити, розмовляти, дзюрчати' [Сравнительный словарь... 1975, I, 515]; тунг.-маньч. ТҮРЭН 'говорити' [Сравнительный словарь... 1975, II, 222]
77.	собака	<i>ur</i> [Halloran]	прототюрк. *yit [Сравнительно-историческая... 2001, 188, 800]; прототюрк. *it-yt [Сравнительно-историческая... 2001, 648, 800]; прототюрк. *qurt 'вовк' [Сравнительно-историческая... 2001, 643, 806]	бурят. нохой; монгол. нохой, тайга, шалах; д.-монгол. (ал-Замахшарі) ногаі [Поппе 1938, 41]	НИНАКИН 'собака' [Сравнительный словарь... 1975, I, 661]; тунг.-маньч. НУР 'кобель' [Сравнительный словарь... 1975, I, 667]
78.	сон, спати	Ū 'сон' [Аманжолов 1974, 65-71]	д.-тюрк. и 'сон'; якут. ии 'сон' [Аманжолов 1974, 65-71]	монгол. зүүд, зүүдлэх; д.-монгол. (ал-Замахшарі) ноуир [Поппе 1938, 37]	тунг.-маньч. А- [Сравнительный словарь... 1975, 1]; ульч. ав-ау 'спати' [Сравнительный словарь... 1975, 2]; тунг.-маньч. ХУГБЭ 'спати (летаргічним сном)' [Сравнительный словарь... 1975, I, 474]

79.	сонце	UD 'сонце', 'день' [Сулейменов 1990, 547]	д.-тюрк ÜT (ÜD, ÖD) 'полудень', 'час' [Сулейменов 1990, 547]; орхон.-енісей. күн 'сонце', 'день' [Айдаров 1971, 360]	бурят. <i>нара(н)</i> 'сонце', <i>үдэр</i> 'день'; монгол. <i>нар</i> 'сонце', <i>өдөр</i> 'день'; д.-монгол. (ал-Замашари) <i>narar</i> 'сонце' [Поппе 1938, 53]	тунг.-маньч. СИҮН 'сонце' [Сравнительный словарь... 1975, II, 78]; НУТАН 'сяяти' [Сравнительный словарь... 1975, II, 356]
80.	стояти	<i>gib</i> [Дьяконов 1967, 39]	прототюрк. * <i>tur</i> 'стояти', 'перебувати' [Сравнительно- историческая... 2001, 694, 813];	бурят. <i>байха</i> , <i>зогсохо</i>	евенк. <i>илитчами</i>
81.	ступня	<i>giri</i> 'нога' [Дьяконов 1967, 48]	д.-тюрк. АДАQ 'нога' [Древнетюркский... 1976, 14]; д.- тюрк. AZAQ 'нога' [Древнетюркский... 1976, 72]; тур. <i>ayak</i> <i>tabani</i> 'ступня'; чув. <i>ура</i> 'нога'	бурят. <i>табгай</i> , <i>табхай</i> 'ступня', <i>хүл</i> 'нога'; монгол. <i>тохой</i> , <i>хөлж</i> ; д.-монгол. (ал-Замашари) <i>köl</i> 'нога' [Поппе 1938, 74]	тунг.-маньч. БЭГДИ 'нога' [Сравнительный словарь... 118]; НАГДИКИ 'ступня' [Сравнительный словарь... 1975, II, 292]; тунг.- маньч. НАЛГАН 'нога, ступня, підшва (ноги)' [Сравнительный словарь... 1975, II, 312]; НЭРМИ 'ступня' [Сравнительный словарь... 1975, II, 370]
82.	сухий	<i>ša</i> 'висушувати'; <i>šeg</i> , <i>še</i> 'гріти', 'висушувати'; 'готувати (їжу)'; <i>gáda</i> , <i>gad</i> _{сг} 'сушити', 'сяяти'; <i>lag</i> , <i>àg</i> [UD]. <i>ug</i> 'сушити', 'сяяти' [Halloran]	д.-тюрк. QAQ 'сухий, засушений' [Древнетюркский... 1976, 321]; д.-тюрк. QURUç 'сухий' [Древнетюркский... 1976, 468]	бурят. <i>хуурай</i> ; монгол. <i>хуурай</i> , <i>хатсан</i> ; д.- монгол. (ал- Замашари) <i>qayurai</i> , могол. <i>хүрэг</i> [Поппе 1938, 13]	тунг.-маньч. АК'А 'сохнути', 'висихати (про воду)' [Сравнительный словарь... 1975, 24]; тунг.-маньч. Г'АЛХУХА 'сухий' [Сравнительный словарь... 1975, 138]; тунг.-маньч. КИЛТИРЭ 'сухий' [Сравнительный словарь... 1975, I, 398]
83.	теплый	<i>kim</i> 'горячий', 'жар'. 'літо' [Halloran]	прототюрк. * <i>isiy</i> , <i>uzu</i> 'спекотний' [Сравнительно- историческая... 2001, 19, 800]; прототюрк. * <i>jili</i> 'теплый' [Сравнительно- историческая... 2001, 21, 801]	бурят. <i>дулаан</i> ; монгол. <i>дулаан</i> , <i>дулаалах</i> , <i>халах</i>	тунг.-маньч. БУЛДИ [Сравнительный словарь... 1975, 107]; тунг.- маньч. Н'АМА 'теплый, тепло' [Сравнительный словарь... 1975, I, 630]

84.	ти	<i>zae</i> (<i>ze</i> у шумерській "жіночій" мові <i>eme-sal</i>) [Дьяконов 1967, 62]	SEN (SÄN, SIN) . На думку О. Сулейменова, чимало тюркських лексем відрізняються від шумерських наявністю носового закінчення, і, як вважає дослідник, це явище є більш пізнім. У деяких алтайських мовах "н" у займенниках так і не з'явився. Для порівняння: монг. <i>си</i> 'ти' [Сулейменов 1990, 545]	бурят., монгол. <i>ши</i> ; д.-монгол. (ал-Замахшарі) <i>ᠰᠢ</i> [Поппе 1938, 78]	тунг.-маньч. СИ 'ти' [Сравнительный словарь... 1975, II, 80]
85.	той	ANE (ENE) вказівний займенник "те", "та", "той" [Сулейменов 1990, 545].	заг.-тюрк. ÄNE (ÄNÄ, ANAU) вказівний займенник "те", "та", "той" [Сулейменов 1990, 545].	бурят. <i>тэрэ</i> ; монгол. <i>тэр</i> ; д.-монгол. (ал-Замахшарі) <i>tere</i> [Поппе 1938, 77]	тунг.-маньч. ТАР 'той' [Сравнительный словарь... 1975, II, 164]
86.	хвіст	<i>kun</i> 'хвіст'; 'резервуар'; 'відгалуження (каналу)' [Halloran]	каз., уйгур. тощо KON 'кураюк' [Сулейменов 1990, 545].	бурят. <i>хуул</i> ; монгол. <i>бегс</i>	тунг.-маньч. ДИРХАНА 'хмара (снігова)' [Сравнительный словарь... 1975, I 208]; тунг.-маньч. КЭМДИЭХЭ 'хвіст (риби, рака)' [Сравнительный словарь... 1975, I, 447]; тунг.-маньч. КОТТИВКИ 'хвіст (морського звіра)' [Сравнительный словарь... 1975, 208]
87.	хмара	<i>lum</i> 'добриво'; 'хмара'; <i>dugud</i> 'вага'; 'хмара'; ^{IN} <i>dungu</i> 'хмара'; <i>imi, im, em</i> 'вітер'; 'напрямок'; 'погода'; 'шторм'; 'хмара'; 'дощ'; <i>tilbar</i> 'хмара' [Halloran]	прототюрк. * <i>bulyt</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 24, 795]	бурят. <i>үүлэ(н)</i> ; монгол. <i>үүл</i> , харлуулах. <i>гутаах</i> ; д.-монгол. (ал-Замахшарі) <i>e'ülēn</i> [Поппе 1938, 27]	тунг.-маньч. ТУКСУ [Сравнительный словарь... 1975, II, 208]
88.	холодний	<i>᠖eg</i> , 'мороз'; 'холод'; 'тремтіння від холоду'; <i>ten</i> ; <i>te-en</i> 'холод' [Halloran]	прототюрк. * <i>soyq, soguk</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 15, 810]; тур. <i>soğuk</i>	бурят. <i>хүйтэн</i> , <i>жэхуун</i> ; монгол. <i>хүйтэн</i> ; д.-монгол. (Ібн-Муханна) <i>jōn</i> [Поппе 1938, 439]	тунг.-маньч. ГИЛЛИ [Сравнительный словарь... 1975, 151]
89.	хто	<i>a'ba</i> [Дьяконов 1967, 63]	д.-тюрк. КИМ [Древнетюркский словарь 1976, 307]	бурят., монгол. <i>хэн</i> ; д.-монгол. (Ібн-Муханна) <i>ken</i> [Поппе 1938, 440]	тунг.-маньч. АБГУ 'який, хто' [Сравнительный словарь... 1975, 45]; НЙ 'хто, який' [Сравнительный словарь... 1975, I, 660]

90.	цей	(e)ne [Дьяконов 1967, 62]	д.-тюрк. BU [Древнетюркский... 1976, 119]	бурят., монгол. энэ; д.-монгол. (ал-Замахшарі) ene [Поппе 1938, 78]	ЭР [Сравнительный словарь... 1975, II, 460]
91.	червоний	si _r su _r sa _u 'червоний'; su _o 'червона охра': sig ₁₇ , (G1) 'червоно-жовний' [Halloran]	прототюрк. *kīz-II [Сравнительно-историческая... 2001, 602, 803]	бурят., монгол. улаан; д.-монгол. (Ібн-Муханна) hulān [Поппе 1938, 438]	МУНЦИ 'червоний' [Сравнительный словарь... 1975, I, 556]; ҺУЛАМА 'червоний' [Сравнительный словарь... 1975, II, 343]
92.	чоловік (у т.ч. у подружжі)	*nitañ- dam > nitalam [Дьяконов 1967, 49]; erim, érin, éren 'чоловік', 'слуга', 'воїн', 'військо', 'армія', 'народ' [Halloran]	прототюрк. *et 'герой' [Сравнительно- историческая... 2001, 561, 798]; 'чоловік' [Сравнительно- историческая... 2001, 661, 798]; прототюрк. *eren 'чоловік (у т.ч. у подружжі)' [Сравнительно- историческая... 2001, 561, 798]; прототюрк. *kīsi 'людина', 'чоловік' [Сравнительно- историческая... 2001, 325, 803]	бурят. эрэхун; нухэр, хурайха 'чоловік у подружжі'; д.-монгол. (Ібн- Муханна) ere 'самець' [Поппе 1938, 437]; д.- монгол. (Ібн- Муханна) kīmtīn 'чоловік' [Поппе 1938, 441]	НИРАВИ 'чоловік (у т.ч. у подружжі)', 'господар' [Сравнительный словарь... 1975, I, 598]; ЭДИ 'чоловік (у подружжі)' [Сравнительный словарь... 1975, II, 437]
93.	чорний	gi(g) [Дьяконов 1967, 63]	д.-тюрк. QARA [Древнетюркский словарь 1976, 422]	бурят. хара; д.-монгол. (ал- Замахшарі) хара [Поппе 1938, 46]	тунг-маньч. КОННОРИН 'чорний' [Сравнительный словарь... 1975, I, 413]; НОЦГОРИН 'чорний' [Сравнительный словарь... 1975, I, 606]; тунг-маньч. ҺАНРЭКАН 'чорний, вороний' [Сравнительный словарь... 1975, II, 316]
94.	чути	GESHTUKA 'той, що слухає' [Сулейменов 1990, 544]	заг.-тюрк. ESHTUGAN (ESTUGAN , ESTIGEN) 'той (та), що слухає'; ESHIT (ESIT) 'слухай'; ESHTU (ESTU) 'слухати' [Сулейменов 1990, 544]; крим.-тат. esitken 'той (та), що слухає';	бурят. шагнаха; монгол. сонсох	тунг-маньч. ДОЛДИ [Сравнительный словарь... 1975, 214]

95.	шия	<i>gú</i> 'шия', 'потилиця', 'загрівок'; 'берег річки'; 'бік', 'сторона'; 'край'; <i>gūn</i> [GÜ-UN] 'загрівок' [Halloran]	прототюрк. * <i>bo:jn</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 223, 794]; прототюрк. * <i>yāl</i> 'грива, загіровок' [Сравнительно-историческая... 2001, 146, 800]	бурят. <i>хүзүү(н)</i> ; монгол. <i>хүзүү</i> ; д.-монгол. (Ібн-Муханна) <i>kijūin</i> [Поппе 1938, 440]	тунг.-маньч. ГИЗЭН [Сравнительный словарь... 1975, 149]; тунг.-маньч. ГИНЭКЭ [Сравнительный словарь... 1975, 153]
96.	шкіра	<i>kuš, kus</i> [SU] [Halloran]	тув. <i>keš</i> 'шкіра', 'шкура' [Сравнительно-историческая... 2001, 388, 802]; киргиз. <i>keš</i> 'пояс' [Сравнительно-историческая... 2001, 388, 802]; тув. <i>a</i> 'туг' 'шкіра' [Сравнительно-историческая... 2001, 388, 792]; чаг. * <i>bylyar</i> 'шкіра' [Сравнительно-историческая... 2001, 389, 795]	бурят. <i>арһа(н)</i> ; монгол. <i>арьс</i> , <i>хальс</i> , <i>арьс өвчих</i> ; д.-монгол. <i>arasu</i> (Ібн-Муханна) [Поппе 1938, 432]	тунг.-маньч. БЫИК 'шкура' [Сравнительный словарь... 1975, 55]; тунг.-маньч. ГИХИ 'шкіра (дублена, з шерстю, оленьча, козяча)' [Сравнительный словарь... 1975, 149]; тунг.-маньч. КАЗАКСА 'шкіра (з осетрового черева)' [Сравнительный словарь... 1975, I, 360]
97.	шо	<i>a-na</i> 'що' (<i>a</i> 'до' + <i>ni</i> 'він, вона' + <i>a</i> 'означальний артикль') [Halloran]	д.-тюрк. NE [Древнетюркский... 1976, 361]	бурят. <i>юу(н)</i> ; д.-монгол. (ал-Замахшарі) <i>yat</i> [Поппе 1938, 78]	тунг.-маньч. Ё 'що' [Сравнительный словарь... 1975, I, 286-287]
98.	я	<i>ġae</i> (<i>me</i> у шумерській "жіночий" мові <i>eme-sal</i>) [Дьяконов 1967, 62]; <i>me₂</i> ; I, myself	MEN (BEN, BIN, MĀN, BĀN) . На думку О. Сулейменова, чимало тюркських лексем відрізняються від шумерських наявністю носового закінчення. і, як вважає дослідник, це явище є більш пізнім. У деяких алтайських мовах "н" у займенниках так і не з'явився. Для порівняння: монг. <i>би</i> 'я' [Сулейменов 1990, 545]	бурят., монгол. <i>би</i> ; д.-монгол. <i>bi</i> (Ібн-Муханна) [Поппе 1938, 433]	тунг.-маньч. БИ , <i>би</i> (<i>мин-</i>) евенк., евен., сол. 'я' [Сравнительный словарь... 1975, 79-80]

99.	язик	<i>eme</i> [Дьяконов 1967, 41]	прототюрк. * <i>di:š</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 228, 797]	бурят. <i>хэлэ(н)</i> ; монгол. <i>хонхны хэл</i> 'язик'; пис. монгол. <i>гете</i> 'говорити' [Поппе 1938, 16]; д.-монгол. (ал-Замахшарі) <i>kelen</i> 'язик' [Поппе 1938, 74]	тунг.-маньч. ХОВОВКІ 'язик' [Сравнительный словарь... 1975, I, 467]; ЧОЛИ 'язик' [Сравнительный словарь... 1975, II, 405]
100.	яйце	<i>nuz, nus</i> 'яйце'; <i>nupuz, nupus</i> (редупл.) 'яйця', 'паросток', 'нашадок', 'твір', 'витвір' [Hallowan]	прототюрк. * <i>jumir-tka</i> [Сравнительно-историческая... 2001, 149, 807]	бурят. <i>үндэгэнэй</i> ; монгол. <i>өндөг</i>	НОЈОККО 'яйце' [Сравнительный словарь... 1975, I, 604]; УМУКТА 'яйце' [Сравнительный словарь... 1975, II, 269]

Автор цієї статті виявив серед вищенаведеного стослівного переліку 41 лексичну паралель між шумерською мовою та тюркськими, 30 паралелей між шумерською та монгольськими, 37 – між шумерською та тунгусо-маньчжурськими, 30 – між тюркськими та монгольськими, 27 – між тюркськими та тунгусо-маньчжурськими і 38 лексичних паралелей між монгольськими та тунгусо-маньчжурськими мовами. Проте для визначення періоду розпаду шумерсько-алтайської спільноти, яка, вірогідно, існувала, слід брати до уваги ще й те, що джерела, лексичний матеріал яких залучено до глотохронологічного аналізу у цій статті, належать до різних епох, іноді віддалених одна від одної кількома сторіччями, а то й тисячоліттями. Так, найдавніші відомі науці писемні пам'ятки зв'язною шумерською мовою належать приблизно до 2750 р. до н.е., піктографічні – близько 3200 р. до н.е., а найпізніші тексти живою шумерською мовою – до 2000–1800 рр. до н.е. [Дьяконов 1967, 37, 45; Канева 1996, 12–14]. Найдавніші письмові джерела тюркськими мовами належать не раніше ніж до VII–IX ст. н.е. (мова тюркських рунічних пам'яток, знайдених на величезному просторі від Лени до Дунаю; найбільшу кількість цих пам'яток виявлено у басейні річок Орхону та Єнісею) [Тенишев 1990, 143]. Давньомонгольська лексика, що міститься в арабсько-персько-тюрксько-монгольському словнику ал-Замахшарі, який жив у XII сторіччі у Хорезмі, ще до монгольської навали, на думку ряду монголістів, зокрема М.М. Поппе, належить до кінця XV сторіччя, а словник Ібн Муханни – до початку XIV століття [Поппе 1938, 3, 5, 15]. Що стосується тунгусо-маньчжурських мов, то найперші словникові матеріали цими мовами, зокрема словники евенкійської та евенської мови Г. Амстердама та Н. Вітзена, були опубліковані наприкінці XVII сторіччя [Сравнительный словарь... 1975, I, VII]. Маньчжурські літературні пам'ятки з'являються у першій половині XVII століття, а ранні джерела писемною чжурчженською мовою, найдавнішою з відомих науці тунгусо-маньчжурських, написані у XII сторіччі [Хелимский 1990, 523].

Беручи до уваги вищесказане, автор провів розрахунки часової відстані від періоду розпаду, враховуючи середнє арифметичне між двома константами М. Сводеша, з обрахуванням у процентному відношенні кількості лексики, яка могла бути заміщеною іншими словами у часові проміжки, що відділяють періоди, до яких належать писемні джерела зазначеними мовами. Тому час розпаду "протошумерсько-тюркської" спільноти міг належати приблизно до кінця V – першої половини IV тис. до н.е., з урахуванням того, що за кожен тисячу років періоду, який охоплює більш ніж 3,5 тис. років, відбувалося поступове заміщення стослівного списку – на 26%. Початок періоду розпаду можливої спільноти можна віднести до "протошумерсько-монгольської" – до другої половини V тис. до н.е., "протошумерсько-тунгусо-маньчжурської" – до кінця V – початку IV тис. до н.е., прототюркомонгольської – до перших століть III тис. до н.е., тюрко-

тунгусо-маньчжурської – до першої половини III тис. до н.е., а монгольсько-тунгусо-маньчжурської – до середини III тис. до н.е.

Також у результаті зіставлення стослівних списків лексики вдалося простежити деякі тенденції звукових закономірностей у шумерській та алтайській мовах (таблиця 3).

Таблиця 3.
Закономірності звукових змін у шумерській та алтайських мовах

№ п/п	Звукова зміна	Позиція звука	Приклади	Переклад
1.	<i>e > e/i</i>	початкова	<i>eš~ exэ/ ux</i> (шумер.-монгол.)	багато
			<i>(e)ne~ene</i> (шумер.-монгол.)	цей
2.	<i>ē~i~i~i</i>	інтервокальна	<i>mēdē~ BIZ~биd~МИТ</i> (шумер.-тюрк.-монгол.-тунг.-маньч.)	ми
3.	<i>i/u > ḍ > a > ḍ</i>	інтервокальна	<i>igi...iru~ KÖR~харax~ ГÖВКÖ</i> (шумер.-тюрк.-монгол.-тунг.-маньч.)	бачити
			<i>kug~ çayāin</i> (шумер.-монгол.)	білий
			<i>siki, sig~ hūsün~ КӨЖЭЛРЭ</i> (шумер.-монгол.-тунг.-маньч.)	волосся, шерсть
4.	<i>m~b~b~m</i>	початкова	<i>mēdē~ BIZ~биd~МИТ</i> (шумер.-тюрк.-монгол.-тунг.-маньч.)	ми
5.	<i>š~j~j</i>	початкова	<i>šēg~*jag~ JəhИ</i> (шумер.-тюрк.-тунг.-маньч.)	дощ
6.	<i>k~k~h</i>	початкова	<i>kur~ KYR~ horai</i> (шумер.-тюрк.-монгол.)	гора, вершина
7.	<i>S~Ç/Ĉ~S</i>	початкова	SAKAR~ ÇAKIR (ÇАКА)~ СИРУуИ (шумер.-тюрк.-тунг.-маньч.)	пісок

Не відкидаючи думки про ймовірну спорідненість між шумерською та алтайськими мовами, як між самими алтайськими мовами вищезазначених груп, автор статті більш схиляється до думки, що це могла бути вторинна, набута спорідненість шумерської та алтайської етномовних спільнот, генетичну спорідненість між якими остаточно виявити ще не вдалося. Даються взнаки структурно-морфологічні розбіжності між шумерською та алтайськими мовами. Згідно з результатами порівняльно-історичних досліджень прототюркські діалекти у IV тис. до н.е., тобто у період існування “прамов” відомих науці мовних сімей [Бонгард-Левин, Гуков 1988, 59], перебували на доморфологічній стадії, а з самого початку розвитку процесу формування морфології у цих діалектах, як і в діалектах, на основі яких сформувалися монгольські та тунгусо-маньчжурські мови, утворювалися лише суфіксальні форми. Шумерська ж мова у зазначений період уже мала розвинену морфологію аглютинативного типу, і для неї були характерні як суфіксальні, так і префіксальні форми [Щербак 1989, 158]. Хоча серед показників відмінків у шумерській та тюркських мовах спостерігається деяка схожість, зокрема

показник давального відмінка *-ra* у шумерській та мові орхонсько-енісейських писемних пам'яток [Айдаров 1971, 355; Сулейменов 1990, 552], а також, імовірно, показник порівняльного відмінка у шумерській мові *-gim, -gimi*, що міг бути утворений від морфеми, запозиченої з тюркських мов, що могла виглядати приблизно як післяйменник у турецькій мові *gibi* 'неначе'. Схожими є й суфікси локативного відмінка *-a* у шумерській та давньомонгольській мовах [Дьяконов 1967, 55; Поппе 1938, 73]. Суфікси аблативу *-ēs (-ese)* у давньомонгольській мові нагадують суфікс аллативного відмінка *-(e)še* [Дьяконов 1967, 56–57] у шумерській.

Автор вважає, що завдяки впровадженню глотохронологічного методу М. Сводеша вдалося з'ясувати наявність спорідненості, ймовірно вторинної, набутої протягом тривалого періоду етнокультурних контактів, між протошумерми та протоалтайськими племенами, і ці зв'язки були не менш давніми, ніж, власне, між предками сучасних народів, що розмовляють мовами алтайської сім'ї. Для з'ясування питання віддаленої спорідненості шумерської мови чи її можливих генетичних зв'язків слід продовжувати проводити глотохронологічний порівняльний аналіз шумерської мови та інших народів Центральної й Південної Азії, Сибіру, Кавказу та Європи, особливо з дравідськими фінно-угорськими, кавказькими, баскською та картвельськими мовами, які є більшою чи меншою мірою типологічно та структурно близькими до шумерської мови.

СКОРОЧЕНІ НАЗВИ МОВ

алт. – алтайська, бурят. – бурятська, грец. – грецька, д.-тюрк. – давньотюркська, -д. -монгол. (ал-Замахшарі) – давньомонгольська лексика за словником "Мукаддімат ал-Адаб" ал-Замахшарі, д.-монгол. (Ібн Муханна) – давньомонгольська лексика за словником Ібн Муханни, евенк. – евенкійська, евенк. А. – аянська говірка східного діалекту евенкійської мови, евенк. Алд. – алданська говірка східного діалекту евенкійської мови, евен. – евенська, заг.-тюрк. – загальнотюркські лексичні форми, каз. – казахська, киргиз. – киргизька, крим.-тат. – кримськотатарська, мог. – могольська, монг. – монгольська, ороц. – ороцька, орхон.-енісей. – мова орхонсько-енісейських пам'яток давньотюркської писемності, прототюрк. – прототюркська, сол. – солонська, тунг.-маньч. – загальнотунгусо-маньчжурські лексичні форми, тур. – турецька, туркм. – туркменська, уйг. – уйгурська, ульч. – ульчеська, чагат. – чагатайська, чув. – чуваська, шумер. – шумерська, якут. – якутська.

ЛІТЕРАТУРА

Айдаров Г. Языки орхонско-енисейских памятников древнетюркской письменности VIII в. Алма-Ата, 1971.

Аманжолов А.С. "Шумеро"-тюркские соответствия и изобразительные логограммы // *Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients, 5. Sprache, Geschichte und Kultur der altaischen Völker (Protokollband der XII. Tagung der Permanent International Altaistic Conference 1969 in Berlin. Herausgegeben von G. Hazai und P. Zieme)*. Berlin, 1974.

Бонгард-Левин Г.М., Гуров Н.В. Древнейшая этнокультурная история народов Индостана: итоги, проблемы, задачи исследования // *Древний Восток. Этнокультурные связи*. Москва, 1988.

Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Введение и фонетика. Ленинград, 1924.

Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Ч. 2. Тбилиси, 1984.

Грум-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. Ч. 1. Ленинград, 1926.

Древнетюркский словарь. Москва, 1976.

Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии. Москва, 1967.

Іжик М. Мадагаскар та Індонезія: мовна стежка між рідинами. Київ, 2010.

Канева И.Т. Шумерский язык. Санкт-Петербург, 1996.

Кормушин И.В. Алтайские языки // *Лингвистический энциклопедический словарь*. Москва, 1990.

Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя). Ленинград, 1977.

Понне Н.Н. Монгольский словарь Мукаддимат ал-Адаб. Часть I–II. Москва – Ленинград, 1938.

Рамstedт Г.И. Введение в алтайское языкознание. Москва, 1957.

Санжеев Г.Д. Владимирцов Б.Я. – исследователь монгольских языков // **Филология и история монгольских народов.** Москва, 1953.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Т. 4. Лексика. Москва, 2001.

Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Материалы к этимологическому словарю. Т. I–II. Ленинград, 1975.

Сулейменов О. Аз и Я. Эссе, публицистика, стихи, поэмы. Алма-Ата, 1990.

Тенишев Э.Р. Древнетюркские языки // **Лингвистический энциклопедический словарь.** Москва, 1990.

Сыдыков С. Тюркско-монгольские языковые параллели. Фрунзе, 1983.

Тищенко К.М. Основы мовознавства. Київ, 2007.

Хелимский Е.А. Тунгусо-маньчжурские языки // **Лингвистический энциклопедический словарь.** Москва, 1990.

Щербак А.М. К вопросу об отдалённых связях тюркских языков // **Актуальные вопросы сравнительного языкознания.** Ленинград, 1989.

Christian V. Die sprachliche Stellung des Sumerischen // **Babylonica**, XII, Paris, 1932.

Halloran J.A. Sumerian lexicon // <http://www.sumerian.org>

Hommel F. Die sumer-akkadische Sprache und ihre Verwandtschaftsverhältnisse // **Zeitschrift für Keilschriftforschung.** Leipzig, 1894.

Lansberger B. Die Sumers // **Ankara Ünivesitissi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 1/5, 1942.

<http://pcd.museum.upenn.edu>